

УДК 027.7.09 (477.51-21) «1941/1945»

DOI 10.31654/2520-6966-2025-27F-113-233-258

Осіпова Г. С.

заступниця директора бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Galochkas@bigmir.net

orcid.org/0000-0002-1387-0481

Бібліотека Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя під час нацистської окупації (1941–1943 рр.)

У статті на основі широкого кола архівних матеріалів досліджено особливості функціонування бібліотеки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя (нині – бібліотека імені М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя) в період нацистської окупації 1941–1943 рр. З'ясовано масштаби матеріальних втрат, спричинених перебуванням під владою окупаційної адміністрації та охарактеризовано їхній вплив на подальший розвиток книгозбірні. Введено до наукового обігу нові документи та факти, що дозволяють відтворити повнішу картину функціонування бібліотеки у воєнний період. Визначено особливості організації роботи бібліотечних працівників та роль бібліотеки в структурі інституту в умовах дворічної окупації.

Ключові слова: Ніжин, педінститут, війна, нацистська окупація, бібліотека.

Постановка проблеми. Багато років після завершення Другої світової війни поза увагою дослідників залишаються численні питання, пов'язані не лише з комплексними аспектами вивчення ідеологічних, політичних, економічних, військових процесів та повсякденного життя в умовах війни й окупації, а й із малодослідженою сферою освіти, науки й культури. Особливе місце в цій тематиці посідає доля бібліотек у період нацистської окупації.

Наявність істотних лагун у джерельній базі значною мірою ускладнює повноцінне дослідження цих питань. Окупація Ніжина нацистською владою стала складним і водночас показовим етапом в історії бібліотеки Ніжинської вищої школи та розвитку бібліотечної справи в Україні загалом. Це один із найтрагічніших періодів в історії українських бібліотек, який охоплює: руйнування під час бойових дій; знищення майна й бібліотечних фондів унаслідок розміщення частин вермахту; вилучення та вивезення до Третього рейху рідкісної літератури спеціальними нацистськими «культурними» структурами.

Жодна бібліотека не оминула вплив цих руйнівних чинників. Два роки гітлерівської окупації спричинили відчутні матеріальні втрати та завдали значної моральної шкоди, що суттєво позначилося на подальшому розвитку бібліотеки.

Актуальність теми дослідження. Дослідження історії бібліотек у період Другої світової війни є важливою складовою відтворення цілісної картини культурних втрат України. Бібліотека Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя до сьогодні залишалася малодослідженою в контексті нацистської окупації 1941–1943 рр. З'ясування умов її функціонування, обсягів завданої шкоди та особливостей діяльності є необхідним для розуміння масштабів руйнування культурної інфраструктури регіону, збереження історичної пам'яті та відновлення історіографічних прогалів.

Мета публікації – з'ясування особливостей функціонування бібліотеки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя в період нацистської окупації 1941–1943 рр. на основі архівних матеріалів та документальних свідчень; встановлення масштабів завданих збитків, визначення впливу окупаційної політики на матеріальний стан, організацію роботи, кадрове забезпечення та подальший розвиток книгозбірні.

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на наукову значущість вивчення історії найдавнішої бібліотеки навчального закладу під час нацистської окупації в контексті дослідження історії Ніжина та Ніжинської вищої школи, ця тема, на жаль, досі не була предметом спеціальних публікацій. Вирішення цього завдання стало можливим лише з появою історичних розвідок, які спираються на комплекс нових об'єктивних джерел та відкритих фактів вітчизняної історії, які дають змогу адекватно висвітлити соціокультурну ситуацію окупаційного періоду.

Сучасна історіографія історії бібліотеки цього періоду представлена статтею завідувачки бібліотеки Н. Наркевич [1], документальними розповідями Г. Васильківського про порятунок книгозбірні бібліотечарками Н. Наркевич та З. Константиною [2], а також В. Євтушенко [3]. Окремі теми історії Ніжинської вищої школи та її книгозбірні висвітлюють праці Г. Самойленка, О. Самойленка [4], Л. Феофілової [5]. Цікаві з точки зору новизни відомості містять електронні ресурси: «Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали» [6] та «Ніжин 1941–1943. Окупація. Частина 1. 1941» [7]. У контексті нашого дослідження викликають зацікавлення праці Л. Дубровіної та Н. Малолетової [8]. Доповнюють джерельну базу з цієї теми розвідка Г. Дудченка, В. Кондрашова [9].

Виклад основного матеріалу. Нагадаємо, що напередодні війни, 1940 року, Ніжинська вища школа відзначила своє 120-річчя. Ґрунтовна підготовка випускників принесла Ніжинському педагогічному інституту ім. М. В. Гоголя добру славу одного з провідних вищих навчальних закладів України. За значні успіхи в підготовці педагогічних кадрів та з нагоди 130-річчя від дня народження М. В. Гоголя 1939 року Указом Президії Верховної Ради СРСР інституту було присвоєно ім'я М. В. Гоголя. Разом із розбудовою інституту зростала й розвивалася бібліотека. Найцінніший бібліотечний фонд напередодні Другої світової війни був зібраний у книгозбірні Ніжинського педінституту, однієї із найбільших на той час науково-освітніх книгозбірень в Україні. Головним підсумком цього періоду було те, що завдяки невтомній діяльності працівників бібліотеки та передової професури Ніжинської вищої школи, часто й ціною власного життя, бібліотека сформувала ядро найціннішого за змістом бібліотечного та рукописного фонду історико-культурного значення. Основу цього фонду склали історико-культурні ретроспективні фонди, які збиралися просвітницькими установами України в ХІХ – поч. ХХ ст., приватні колекції видатних діячів науки та культури, книжкові колекції й зібрання ліквідованих установ.

1941 року фонд бібліотеки становив понад 300 тис. примірників. Згідно з розпорядженням Раднаркому УРСР Ніжинський педагогічний інститут був внесений до переліку науково-навчальних установ, яким надсилався обов'язковий примірник усіх книжок, які видавалися в республіці. Користувачами були 2 000 викладачів та студентів інституту [10]. У штаті книгозбірні працювало 15 осіб [11]. 1939 року на посаду завідувача бібліотеки був призначений Лесь Гомін (справжнє ім'я та прізвище – Олександр Дмитрович Королевич, 1900–1958рр.) – викладач української літератури Ніжинського педінституту, прозаїк, літературний критик, журналіст, науковець, педагог, активний учасник літературного життя свого часу, редактор літературно-критичних журналів, дослідник українського фольклору [12].

Працювали кабінети основ марксизму-ленінізму, історії, літератури, мовознавства, педагогіки, математики, фізики, хімії, зоології, ботаніки та інші. Кабінети мали й свої спеціальні бібліотеки. 1940 року було налагоджено роботу міжбібліотечного абонементу. Бібліотека одержувала книги з Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна (нині – Російська державна бібліотека), Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна (нині – Російська національна бібліотека), Бібліотеки АН УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) та інших бібліотек СРСР.

Бібліотека розташовувалася в північній частині головного корпусу інституту, на другому поверсі, займаючи десять великих кімнат і частину великого коридору [13]. Навесні 1939 року величезну бібліотеку інституту перевозять з Гоголівського корпусу в менш пристосоване приміщення на вул. Гоголя в колишній будинок Купецького зібрання. Цю муровану, з двома поверхами та підвалом будівлю було споруджено ще 1899 року. На жаль, нова будівля бібліотеки, яка складалася з 14 кімнат і підвалу загальною площею 520 кв. м., зовсім не була пристосована для розміщення такого великого книжкового зібрання. Через нестачу місця книги на полицях та в шафах ставили в два ряди. Після цього переселення всі кімнати бібліотеки були заповнені книжками до самісінької стелі [14].

Зі спогадів учителя фізики та математики, колишнього випускника та працівника Ніжинського педагогічного інституту Дудченка Віктора Степановича: «Ранньої весни 1939 року наша бібліотека з її величезною кількістю книг була переміщена з інститутського приміщення в добротний цегляний будинок на вул. Гоголя [колишній будинок Купецького зібрання]. Переміщення викликало здивування, і всі сходились на думці, що воно було пов'язане з близькою війною. До літніх канікул, окрім бібліотеки, з приміщення інституту також було вивезено частину обладнання навчальних кабінетів. Було оголошено початок великого спецремонту навчального корпусу інституту, через який навіть навчальний рік мав розпочатися пізніше 1 вересня. Як виявилось пізніше, ремонт проводився відповідно до потреб шпиталю» [15, с. 277–278.]. У всіх було тривожно на душі, відчувалося наближення війни. Загроза окупації нависла над Ніжином.

Відразу після оголошення війни в корпусі інституту розпочалося розгортання шпиталю. У бібліотеку було завезено книги з кабінетів та майно Гоголівського музею. Усіх викладачів та інших працівників було звільнено від виконання службових обов'язків. 24 червня 1941 року робота інституту припинилася, колективу запропонували евакуюватися до м. Уральська. Проте дістатися туди не вдалося, бо ешелон з викладачами, співробітниками та студентами розбомбили фашисти. Усі архівні матеріали за період від 1936 до 1940 року включно, які зберігалися в архіві Ніжинського педінституту, було знищено в дорозі під час евакуації. Наразі встановити кількість втрачених матеріалів неможливо [16]. Спочатку дирекція інституту планувала вивезти і бібліотеку, але після того, як гітлерівці розбомбили ешелон десь між Ніжином і Бахмачем, від цього плану довелося відмовитись. Бібліотека залишилася в Ніжині. Завідувач бібліотеки О. Королевич у серпні

1941 року евакуювався з Ніжина та виїхав в Середню Азію. Від серпня 1941 до квітня 1944 року він перебував в евакуації в м. Ленінську (Анжіжанська обл., Узбекська РСР), де працював учителем [17]. Бібліотекарка Н. Наркевич, сподіваючись дістатися до сестри в м. Тулу, доїхала до Прилук, де потрапила в оточення і змушена була повернутися в Ніжин. Уже потім в автобіографії вона напише: «Два роки окупації я провела в Ніжині, докладаючи всіх зусиль для збереження книжкового фонду бібліотеки педінституту від розграбування та спалення. Мої зусилля не пропали даремно: 75 відсотків книжкового фонду вдалося зберегти» [18].

Перед від'їздом останнього ешелону з Ніжина ректор інституту Г. Гречко зібрав бібліотекарів, які залишилися в місті, і наголосив на необхідності підтримки новопризначеної керівниці бібліотеки Ніни Георгіївни Наркевич. Він передав їй ключі від бібліотеки, підкреслюючи важливість збереження книгозбірні для майбутніх поколінь студентів інституту [19].

Звернемося до біографії Ніни Георгіївни Наркевич. Народилася вона 14 червня 1897 року в місті Ніжині Чернігівської губернії в родині лікаря, мала дворянське походження. Протягом 1906–1914 рр. навчалася в Ніжинській жіночій гімназії ім. П. Кушакевича. Закінчила гімназію зі срібною медаллю. 1915 року в ніжинській чоловічій гімназії здала екзамен на атестат зрілості. Отримала спеціальність домашньої вчительки. Восени 1916 року вступила на Вищі жіночі (Бестужевські) курси (літературне відділення) у Санкт-Петербурзі, але через хворобу залишила навчання та повернулася в Ніжин. Восени 1918 року вступила до Київського інституту народного господарства, де навчалася тільки один рік, оскільки через окупацію Києва денікінським військом літом і восени інститут був закритий. 1920 року через хворобу та смерть батька була змушена покинути навчання.

Від 20 лютого 1920 до травня 1930 рр. працювала бібліотекаркою Центральної міської бібліотеки в Ніжині, від травня 1930 до 8 серпня 1934 рр. була її завідувачкою. Окрім цього, від 25 листопада 1932-го до 1934-го року працювала за сумісництвом у бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту на посаді бібліотекаря. 1935 року прослухала двомісячні бібліографічні курси НКО УРСР при бібліотеці Української Академії наук та здобула фахову освіту – бібліограф-консультант.

Ніна Георгіївна Наркевич володіла французькою, німецькою, українською та російською мовами. Звільнилася з роботи через війну та евакуацію інституту. Під час гітлерівської окупації міста Ніжина

(1941–1943 рр.) працювала бібліотекаркою в міській бібліотеці, яка розташовувалася поруч із бібліотекою інституту.

Після визволення Ніжина від німецьких окупантів 15 листопада 1943 року Ніна Георгіївна Наркевич була призначена завідувачкою бібліотеки НДПІ ім. М. В. Гоголя. Звільнилася 16 грудня 1957 року. 1958 року після тяжкої хвороби Ніна Георгіївна Наркевич померла й була похована в місті Ніжині на центральному кладовищі [20]. Потрібно зазначити, що Н. Наркевич була дуже обізнана як з роботою міської книгозбірні, у якій вона працювала ще до війни, так і з бібліотекою Ніжинського педінституту.

13 вересня 1941 року німецькі війська увійшли в Ніжин. Зважаючи на близькість фронту, окупована Чернігівська область і Ніжин зокрема не переходили під цивільне управління, а залишалися під управлінням військової адміністрації (Militärverwaltung). Усю повноту влади тут здійснював вермахт, точніше VII відділ при штабі групи армій «Південь», через Головну польову комендатуру № 399 у Конотопі. Їй підпорядковувалися звичайні польові комендатури – фельдкомендатури (Feldkommandanten), які охоплювали 15–20 районів і у свою чергу поділялися на гарнізонні комендатури, котрі охоплювали по 4–5 районів. Разом із німецькою армією в місто увійшли і декілька частин Угорського моторизованого армійського корпусу під командуванням генерал-майора Міклоша Бела Далноки (Dálnoki Miklós Béla). Комендантом міста став штандартенфюрер Віндлер (Windler) [21]. Ніжинська фельдкомендатура № 197 зайняла частину будівлі студентського гуртожитку на вул. Богуна, 1.

Захопивши м. Ніжин, німецьке військове командування проводило систему адміністративних заходів, які були до дрібниць відпрацьовані протягом попередніх трьох місяців війни на території України. Влада в місті зосередилася в руках новоствореної Німецької польової комендатури № 197 (далі – фельдкомендатура (від нім. – feldkommandantur)), очолюваної комендантом міста штандартенфюрером Віндлером. Уже на третій день окупації (15 вересня 1941 р.) за ініціативи фельдкомендатури почала формуватися Ніжинська міська управа (далі – НМУ, Управа) – орган міського самоврядування, який від самого початку був досить жорстко підпорядкований коменданту. Оскільки в Ніжині було багато мадярських та італійських військ, у місті діяло дві комендатури: німецька й мадярська (угорська). За розпорядженням польового коменданта (від 28 січня 1942 р.) посаду начальника Ніжинської міської поліції зайняв Голобородько А., а невдовзі – син священника Микола Христачевський [22, с. 288].

Поруч з інститутською бібліотекою була розташована мадярська жандармерія, далі по вулиці – зачинена одноповерхова будівля міської бібліотеки та церква Іоанна Богослова, яка була зайнята під міський архів [23].

Головна мета політики нацистів у галузі освіти та культури полягала в перетворенні освіти на знаряддя утвердження «нового порядку» на окупованих територіях України. Освітня політика окупаційної влади не була єдиною, оскільки набула регіональних особливостей. Однак незалежно від регіону України її незмінними характеристиками залишалися расистський характер та ідеологічна спрямованість. Окупанти закривали школи, технікуми, бібліотеки, клуби, дитячі садки. Майно або грабувалося, або спалювалося. Будинок Ніжинського інституту був відразу ж перетворений на шпиталь, кімната-музей М. Гоголя – на кухню.

Разом з передовими частинами вермахту до міста увійшли військові підрозділи різних німецьких відомств, які негайно «брали під контроль» і опечатували бібліотеки, архіви, музеї та наукові установи [24, с. 63]. Безпосередньо після захоплення німцями Ніжина та до налагодження окупаційного режиму в місті хазяйнували військові підрозділи, які займали приміщення офіційних, наукових та інших установ для свого дислокування, знищуючи й використовуючи для своїх побутових потреб культурні цінності та устаткування, які там були.

Уже з перших днів «нового порядку» бібліотека, яка розташовувалася в центрі міста, привернула увагу окупаційної влади. Окупанти, прийшовши до книгозбірні, віддали розпорядження звільнити перший поверх від книжок. Із допомогою бібліотекарів, які залишилися в місті, Г. Наркевич та В. Константинова перенесли книги до приміщення міської бібліотеки. Частину книжок довелося закрити в шафах, які стояли на першому поверсі. На другий день сюди вселилися німці, які почали грабувати бібліотеку. Солдати, збивши замки з шаф, стали топити печі книгами, драбинами, столами. Ілюстровані видання, особливо німецькою мовою, були розграбовані [25].

За розпорядженням німецької комендатури із книжкових шаф було викинуто радянську літературу, яку згодом спалили в одній із кімнат бібліотеки. Каталоги було винесено з робочої кімнати, каталожні картки радянської літератури безладно розкидано в шухлядах [26]. Отже, книжковий фонд і каталоги книгозбірні були приведені в повний безлад.

У цьому контексті нагадаємо, що «з метою збереження для рейху культурних цінностей» наприкінці жовтня 1941 р. було видано спеціальне розпорядження начальника Відділу військової адміністрації

оперативного тилового району «Південь», де в параграфі 1 «Наукові установи» зазначалося про окремі випадки розміщення в наукових установах у зоні бойових дій військових підрозділів, які без усякої на те потреби нищили й викидали на вулицю бібліотечні колекції та інше майно. Підкреслювалося, що в багатьох випадках такі культурні цінності становлять особливий інтерес для рейху і вермахту, тому що в них можна знайти невідомі раніше факти про структуру країни та її населення, які мають значення і для нинішньої війни. У зв'язку з цим військовим заборонялося займати наукові установи; у випадку крайньої необхідності рекомендувалося вживати необхідні заходи задля збереження колекцій та іншого культурного майна, яке там було.

У важких умовах окупованого міста бібліотекарі продовжували свою роботу. За відсутності солдат бібліотекарі перенесли на другий поверх книги, які залишилися в шафах, навели зовнішній порядок у приміщенні та упорядкували, де це було можливо, деякі частини фонду. Заносили в інвентарну книгу неопрацьовані книги, які надійшли до бібліотеки перед початком війни. Серед таких, наприклад, була й особиста бібліотека Івана Григоровича Турцевича (1856–1938), ученого-антикознавця, випускника Ніжинського історико-філологічного інституту 1879 р., професора кафедри римської словесності. Бібліотека надійшла до книгозбірні в 1941 році. Записи в інвентарній книзі від 1941 до 1943 року свідчать про те, що бібліотекарі продовжували свою діяльність навіть у складних умовах протягом усього окупаційного періоду.

У лютому 1942 року бібліотека одержала розпорядження від представника фельдкомендатури звільнити приміщення. Якщо б приміщення відійшло окупантам, то невідомо чи вціліла б бібліотека взагалі. Загарбники знищували все, де вони перебували. Так були знищені майже всі бібліотеки міста. Бібліотекарі були стурбовані долею книгозбірні. Саме тоді Н. Наркевич проживала в одному будинку, майже поруч з бібліотекою, зі своєю колегою бібліографкою Зінаїдою Костянтинівною Константиною, та поділилася з нею своїми побоюваннями. З. Константинова з викладачкою французької мови в інституті Оленою Дмитрівною Замисловою, яка була відома всьому місту як педагогиня та громадська діячка, звернулися з клопотанням до німецького коменданта. Бібліотеку вдалося врятувати.

Зінаїда Костянтинівна Константинова (у дівочтві Гольм) народилася 1 жовтня 1885 року в Санкт-Петербурзі в родині юриста та мала дворянське походження. Коли Зінаїді було шість років, помер батько, і вона разом із матір'ю переїхала до Ніжина. Вступила до Ніжинської жіночої гімназії ім. Кушакевича, але не закінчила її. 1901 роге переїхала

на навчання до Санкт-Петербурга, де закінчила Катерининський інститут (Петербурзьке училище ордена Святої Катерини).

15 вересня 1903 року вступила на Вищі природничо-наукові курси М. Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі, які давали солідну підготовку для вступу до медичного інституту, але через студентські заворушення у вищих навчальних закладах не закінчила курс навчання. У першому півріччі 1904/1905 навчального року знову була слухачкою 2-го курсу Вищих природничо-наукових курсів М. Лохвицької-Скалон у Санкт-Петербурзі. 16 березня 1905 року в Санкт-Петербурзькій Ларинській гімназії склала іспит із латинської мови для отримання атестата зрілості.

Згодом Зінаїда Костянтинівна вийшла заміж за інженера-технолога у відставці. 1908 року повернулася на курси, які закінчила 1910 року. Отримала спеціальність викладача природничих дисциплін. У свідоцтві з Вищих жіночих природничо-наукових курсів ім. М. Лохвицької зазначено, що впродовж двох років навчання Зінаїда Костянтинівна мала оцінки «відмінно» з таких дисциплін: зоологія, гістологія, мінералогія, ботаніка та фізіологія. Вона добре володіла французькою, німецькою, російською мовами, читала англійською.

Під час Першої світової війни протягом 1914–1916 рр. Працювала акушеркою в госпіталі. Навчалася у фельдшерсько-акушерській школі, яку закінчила в 1917 році, і одночасно з 1 вересня 1916 року працювала в цій школі, викладаючи анатомію та фізіологію. 1 жовтня 1931 року через хворобу була змушена залишити педагогічну діяльність.

21 серпня 1932 року її було зараховано на посаду бібліотекаря до бібліотеки Ніжинського інституту соціального виховання, де вона працювала до 27 серпня 1941 року. Була звільнена у зв'язку з воєнним часом та початком евакуації інституту. Після звільнення міста від німецько-фашистських загарбників повернулася працювати в бібліотеку інституту 15 жовтня 1943 року. Була звільнена у зв'язку з виходом на пенсію 1 листопада 1957 року. Померла в 1976 році. Похована на центральному міському кладовищі в Ніжині [27].

Німці проявляли особливу увагу до музеїв, архівів, бібліотек протягом усього періоду окупації. Зазначимо, що управління штабу Східний відділ до Рейхсміністерства окупованих областей наказом від № 22 від 01.03.1942 р. уповноважив Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга конфіскувати в бібліотеках, архівах та інших закладах матеріал для світоглядних завдань НСДАП (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, *Націонал-соціалістична німецька робітничка*

партія), особливо для наступних науково-дослідницьких праць Вищої школи» [28]. Для цієї роботи Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга розробив нижчезазначені правила:

- фонди бібліотек розподіляються на такі, що були видані до 1917 р., і такі, що опубліковані після 1917 р.;
- література часів царизму (до 1917 р.) взагалі може бути залишена в місцевих бібліотеках;
- більшовицька література (після 1917 р.) підпадає під наказ фюрера, її потрібно конфіскувати. Вона вилучається з фондів і зберігається, за можливості, в упорядкованому стані в закритих приміщеннях;
- література з питань техніки, природознавства, медицини, мистецтва, власне фахового змісту, опублікована після 1917 р., може бути залишена у бібліотеках (потрібна перевірка передмов);
- у творах письменників за минулі роки, а також виданнях неросійських письменників та інших працях, які не викликають сумніву, достатньо, залежно від обставин, вилучити вступи, описи життя та інші більшовицькі доповнення;
- у розділі «Релігія» можуть залишатися релігійні, церковні праці, пропаганда за антирелігійність вилучається;
- усі праці, які мають значення для вермахту або інших важливих воєнних цілей, повинні передаватися в їхнє розпорядження;
- частина вилученого матеріалу, яка не буде використана німецькими бібліотеками, передається як непотрібна в макулатуру» [29].

Передмови в післяреволюційній літературі (видання з техніки, природознавства, медицини, мистецтва та ін.) переглядалися на предмет наявності більшовицьких цитат. Якщо їх не було, книги залишали в бібліотеках, а видання за давні роки, твори іноземних письменників та ті, які не викликали сумніву, також уся релігійна література залишалася. Натомість атеїстична пропаганда вилучалася [30, с. 13]. Можна припустити, що саме за таким принципом вилучалася та знищувалася література і в бібліотеках міста Ніжина.

У 1942 році, коли Україну було цілком захоплено, а лінія фронту просунулася далі на схід, розпочалася неофіційна боротьба за контроль над бібліотеками. Про те, якою була діяльність бібліотеки інституту в роки окупації, документів не збереглося (або ж вони досі лишаються невідомі дослідникам). Достеменно невідомою залишилася і доля всіх бібліотекарів, які допомагали рятувати книжковий фонд. Водночас архівні матеріали, а саме книга обліку («Журнал входящих и исходящих бумаг») вихідних документів відділу освіти Ніжинської міської управи, містить анотації документів та дає змогу прослідкувати

ставлення окупаційної влади до бібліотеки інституту. Документ подається мовою оригіналу зі збереженням граматичних, пунктуаційних, орфографічних, лексичних і стилістичних особливостей. Під час публікації авторські скорочення реконструйовані в квадратних дужках. У разі неможливості прочитати окремі літери або слова, ужито три крапки у квадратних дужках на позначення таких частин тексту.

№1 – 18 грудня 1941 р. – 31 березня 1943 р. – м. Ніжин – книга вихідної документації відділу освіти Ніжинської міської управи
183

3/08/ 42 р. До техшколи. Розпорядження Польової комендатури радника військової управи Кеніга про відомість кількості книжок у бібліотеках м. Ніжина [31];

184 До інститутської бібліотеки. Про кількість книжок. Розпорядження комендатури [32];

185

3/08/ 42 р. До бібліотеки бувшої 4-ї школи. Розпорядження комендатури [33];

186

3/08/ 42 р. До Учительської Міської бібліотеки. Розпорядження комендатури щодо бібліотеки [34];

197

10.08.42. До завідуюч[ого] читальні в зв'язку з розпорядженням фельдкоменд[антури]

Упорядкуйте вилучену літературу дорученої Вам бібліотеки, для чого підберіть відповідних роб[ітників], заплативши їм з госп[одарчих] витрат [35];

197(а). До бібліотек Інституту, Міської, Учительської м. Ніжина. Повторне розпорядження про відомості для комендатури. Виконати наказ до 12 серпня [36];

207. До польової Комендатури № 197 м. Ніжина. При цьому надсилається відомість про кількість книжок по бібліотеках м. Ніжина [37];

24/VI. 42.

1-10 2146. До Фін. обл. відділу Про відкриття бібліотеки [38];

27/VI. 42.

1-2-2198 Зав. бібліотекою Наркевич. Надіслати листи польової комендатури для [...] [39];

10/ VII. 42.

1-9-2321 До польової комендатури. Про бібліотеки [40];

486

19/III 43 р. Доручення Зав[ідуючій] читальнею м. Ніжина Ніна Георгіївна Наркевич [41];

21.XII До охоронника школи № 6 відносно бібліотеки. Міська бібліотека забере частину книжок [42].

Тож наведені матеріали свідчать про те, що міська та інститутська бібліотеки були об'єктом особливої уваги з боку окупаційної влади Ніжина. У короткий термін була проведена організаційна робота з реєстрації та обліку бібліотек міста. Основним завданням було вилучення небажаної літератури. Так, на виконання розпоряджень польової комендатури та радника військової управи Кеніга всі книжки політичного змісту, серед яких твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, В. Плеханова, К. Лібкнехта, К. Цеткин, І. Сталіна, А. Бебеля, з художньою літератури – твори М. Горького, усіх радянських поетів і письменників, із зарубіжних – Г. Гейне, Е. Потьє, М. Нексе, І. Бехера, А. Зегерс, Л. Арагона, Р. Ролана і багато інших, мали бути негайно вилучені з книгозбірні інституту та зібрані в окремому місці, а потім підлягали знищенню. Отримавши список забороненої літератури, серед яких було понад 500 найменувань, Н. Наркевич і З. Константинова майже за добу перенесли літературу, заборонену нацистською цензурою, радянську класику й твори зарубіжних письменників до підвалу, заклали ними ніші і замаскували церковними книгами, а також книгами грецькою та латинською мовами. Оскільки місця не вистачало, книги ховали в темних, неосвітлених кутках уздовж стін, клали на підлогу, попередньо вславши її толем і картоном. Складали книги штабелями: шар книг, шар картону. Потім усе це засипали битою цеглою, вапном, крейдою, усяким сміттям, зверху накидали биті ящики, дошки, макулатуру. Замість забороненої літератури в ящики поклали книги із соціально-політичної тематики, старі підручники, списані до війни брошури та забили їх цвяхами. Ризикуючи своїм життям, наступного дня вони здали під розписку вантаж німцям. Макулатуру було спалено в топках котельні комендатури, про що бібліотекарям видали розписку про здачу «комуністичної літератури в чотирьох ящиках» [43, с. 35].

Гадаємо, що цілком логічною буде наступна ілюстрація матеріалу щодо стану бібліотек Ніжинського району. Оскільки запропоновані документи красномовно висвітлюють розпорядження радника військової управи Кеніга та накази старости Чернігівської міської управи Є. Азарова в умовах окупаційного режиму. Документ подається мовою оригіналу зі збереженням граматичних, пунктуаційних, орфографічних, лексичних і стилістичних особливостей.

До старости Ніжинського району

м. Ніжина

7 січня 1942 р.

До 25 числа цього місяця треба представити список про архіви і бібліотеки, що є в районах: Комарівському, Батуринському, Борзенському, Бахмачському, Іченському, Лосіновському, Носівському, Бобровицькому, Ново-Басанському і повідомити про їх стан.

В списках повинна бути назва і адреса, в якому місці знаходиться архів або бібліотека та хто ними керує.

Радник військової управи [44].

№ 302

До Ніжинської Райуправи

20 січня 1942 р.

Повідомляємо, що в Лосинівському районі ні архівів, ні бібліотек нема.

Голова р/у [45]

№ 36

Старості Ніжинського району

21 січня 1942 р

Бобровицька Райуправа повідомляє, що в Бобровиці була районова бібліотека, яка знищена населенням Бобровиці, архіва теж немає, за винятком архіву Загсу.

Заступник Голови Райуправи [46].

Ац. 94/Ві/Кл.

25.VI.42 р.

Невідкладна справа

До старости Ніжинського району

Кур'єром через Ніжин, райуправу

Не пізніше 12 липня треба повідомити Польову Комендатуру, які є бібліотеки в наявності в вашому регіоні. Оповіднення повинно містити в собі адресу бібліотеки з додатком кількості томів і змісту їх (технічного, політичного, господарського, літературного і т. д.).

За польового коменданта радник військової управи КЕНІГ

На документі є резолюція: Зобов'язати всіх старост сіл подати відомості відносно розпорядження до 5.7. 42 р. інспектору освіти Онанку проконтролювати та скласти відомості по району до 10.7. 42 р. 29.6. 42 р. Підпис. Мені повідомлено 11/VII/ 42 р. Інспектор освіти Онанко Підпис [47]

№ 2083/у

1/VII/ 42

Старостам всіх сіл Ніжинського району

На підставі розпорядження Ніжинської Польової Комендатури / райуправа пропонує Вам, до 5-го /п'ятого/ цього липня, дати Райуправі відомості про всі бібліотеки, які є в районі вашого старостату.

Відомості повинні вмістити в собі адресу бібліотеки із зазначенням кількості томів і змісту їх (технічного, політичного, господарчого, літературного і т. д.). Для встановлення зазначеного змісту притягнути до роботи вчителів Вашого села.

Термін виконання обов'язковий.

Староста райуправи Сидорець

Секретар Охрімівський [48]

Ац. 94/Ві/Кл.

Відн. : Бібліотек 17.7.42 р.

СПІШНО

До старости Ніжинського району

Кур'єром через Ніжин, райуправу

Наказ, що був виданий 25.06.1942 р. Ац. 94/Ві/Кл про подачу відомостей, які бібліотеки є в наявності у Вашому районі, треба негайно виконати. Оповіднення повинно мати адресу бібліотеки з додатком відомостей про кількість томів і зміст (технічна, політична, господарча, літературна і т. д.).

За польового коменданта радник військової управи КЕНІГ

На документі є резолюція: «п. Онанку До негайного виконання. 18.07.1942 р. [підпис]» [49].

№ 2311/є

20/VII/ 42

Ніжин, 20 липня 1942 року

До Польової комендатури 197

в м. Ніжині

Відношення: Про бібліотеки, що є на терені

Ніжинського району.

Зміст: Розпорядження від 25.VII-42 р. АЦ 94/Ві/Кл.

Ніжинська районна управа повідомляє, що в Ніжинському районі після вступу більшовиків не схоронилось жодної бібліотеки, бо декілька бібліотек, що існували в селах (Вертіївка, Талалаївка, Кагарлик, Безуглівка), як самостійні одиниці та бібліотеки при колбудах і школах, були зовсім зруйновані в час переходу фронту.

За розпорядженням Польової Комендатури 197 Ац 65/Ві/ від 13.01.1942 р. не тільки навчальні посібники, але всі книжки

комуністичного друку, що залишилися, було запропоновано сільстаростам вилучати по школах та від населення, зібрати в певному місці та схоронювати до особого розпорядження. Таких книжок /переважно підручники, політична література і книжки для читання/ було вилучено 29 512 примірників, і схоронюються вони і по цей час переважно в школах району. Зведення про ці вилучені книжки з визначенням кількості по кожному селу подано до Польової Комендатури за № 25-52 25.02.42 р.

При цьому подаємо зведення про ці ж книжки та розподіл їх за визначеним у розпорядженні змістом.

Інших бібліотек по селах району немає.

Збільшення на 1 201 примірник даного зведення проти попереднього за рахунок додаткового вилучення після подачі попереднього зведення

Додаток – зведення про книжки».

Староста Ніжинської районної управи Сидорець
Інспектор Освіти Онанко [50].

Ац. 94/VI

Відн. Бібліотек

29 липня 1942 р.

Виконати негайно

До старости Ніжинського району

До 10 серпня 1942 р. треба ще раз приставити відомості про бібліотеки, які є в наявності в Вашому районі за слідуючою схемою.

Спершу прочитати, а потім виконати. Терміна треба безумовно додержуватися.

В Районі єбібліотек з такими книжками

/теперішній склад/

Розподіл по фахах: на укр. мові на рос. мові на іноземних.

політична література

військова література

художня література

белетристика

історія

географія

медичина

техніка

господ., сільсько-госп.

фізика
математика
хе́мія
педагогіка
природознавство
філософія
мистецтво
різні інші

Разом

Література, вже вилучена через їх політичний зміст або через статті про советський союз та його вчення /зберігається в скринях/:

Розподіл по фахах: на укр. мові на рос. мові на іноземних.

політична література
військова література
художня література
беллетристика
історія
різні інші

Разом

За Польового Коменданта Кеніг

Радник військової управи

На документі є резолюція: «Інспектору освіти п. Опанасенку До неухильного виконання 1.8.42 р. [підпис]» [51].

Ац. 94/VI

Відн. Бібліотек

29.7. 42 р.

До старости Ніжинського району

Кур'ером через Ніжин, райуправу

Ще раз звертається увага на те, що всі бібліотеки у випадку, коли вони відкриті, повинні бути негайно закриті і обслідувані щодо їхнього змісту відповідальними керівниками. Бібліотеки залишаються надалі до наказу закритими. Усі книжки політичного змісту, книжки зі статтями про советський союз і його політичне вчення повинні бути негайно вилучені, запаковані в скрині і зберігатися в замкненій бібліотеці. Наявний склад книжок повинен бути упорядкований за фахами з додатком розподілу кількості примірників на українській, російській та іноземних мовах. Список повинен знаходитися в районній управі для перегляду.

Наукові бібліотеки повинні бути негайно закриті принципово без охоплення складів і відсортування комуністичного матеріалу. Про вжиті заходи треба негайно повідомляти до 31 серпня 1942 р.

За польового коменданта радник військової управи КЕНІГ

Копія. Машинопис. На документі є резолюція: «Повідомити польову комендатуру, що бібліотеки в районі всі закриті і книжки сховані під замком. 31.07.1942 р. [підпис]» [Ф. Р-4362, оп.2, спр.25, арк.855].

У відповіді старости районної управи Сидорця та секретаря Охрімівського польовій комендатурі № 197 м. Ніжин від 31 липня 1942 р. вказувалося: «Райуправа повідомляє, що в районі всі бібліотеки зачинені і знаходяться під замком. Списки книжок, про які згадується в розпорядженні, зараз складаються відповідальним керівником районним інспектором освіти» [52].

Ніжин. 10 серпня 1942 року
До Польової комендатури 197
в м. Ніжині

Відношення: «Про бібліотеки»

Зміст: Розпорядження Комендатури
від 29.VII-1942 Ац.94/ВІ/.

Ніжинська районна управа при цьому (на звороті) подає відомість про склад книжок, що є в бібліотеках Ніжинського району за формою, що подана в розпорядження Ац 94/ВІ/.

Примітка: В Ніжинському районі бібліотек з книжками теперішнього складу немає. В кожному селі, за винятком Великої Кошелівки, є література, що вже вилучена через її політичний зміст або через статті про Радянський Союз та його вчення і яка зберігається в замкнених шафах, переважно в школах. Більшість з книжок підручники. Таких бібліотек 25 з кількістю 29 604 книжок, на них і подано зведення».

Староста Ніжинської районної управи Сидорець
Інспектор Освіти Онанко [53].

Отже, наведені архівні матеріали свідчать про те, що Ніжинська міська управа в найкоротший термін мала взяти на облік усі бібліотеки міста та району. Майже всі книгозбірні були закриті та постійно перебували під контролем міської влади. Причиною закриття бібліотек став тривалий процес вилучення «більшовицької літератури». Ставлення німецького керівництва до бібліотек на Ніжинщині віддзеркалювало ситуацію, яка складалася на окупованих українських землях загалом.

Водночас окупаційна влада намагалася справляти певний ідеологічний вплив на свідомість місцевого населення. Про це свідчить і

проведення соціально-економічних, господарських та релігійних заходів, анонси художніх фільмів, театральних вистав, відкриття міської читальної зали та бібліотеки. 26 жовтня 1941 року було відкрито Ніжинський український національний театр ім. М. Кропивницького. 3 листопада 1941 року виходить міська газета «Ніжинські вісті». 15 липня 1942 року розпочав роботу Ніжинський музей. 2 серпня 1942 року в приміщенні бібліотеки Ніжинського педінституту на другому поверсі на вулиці Гоголівській було відкрито українську читальню. Книжковий фонд, виділений для видачі, становив 2 500 томів українською, російською та німецькою мовами. У ньому також були представлені газети з усієї України та Німеччини. Як повідомляла газета «Ніжинські вісті», «Представник відділу пропаганди п. Ресіг у промові сказав, що німецька армія, визволивши українську землю від ярма більшовицького, дала змогу українцям взятися й до культурної роботи, до відродження їхньої культурної свідомості. Голова міського управління п. Лук'янов склав щиру подяку німецькому командуванню за велику допомогу у творенні нового культурного життя. Українці глибоко вдячні за це Фюрерові Великої Німеччини Адольфу Гітлеру». Одночасно, у цьому ж приміщенні, відкрито міську бібліотеку з абонементом для молоді від 14 до 18 років, користування яким було платним. За один день читальню відвідало 78 осіб, бібліотеку – 25 абонентів [54]. Проте, на нашу думку, відкриття бібліотеки та всі подібні акції мали примусовий характер, головною метою бібліотекарів було не прислужування окупаційній владі, а збереження книгозбірні.

Саме з пропагандистською метою 12 серпня 1943 року підрозділ пропаганди м. Ніжина звертається до КУАБМ (Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейскомісаріаті України) через (Генералкомісаріат Києва) про повернення книг та картин, вивезених 1934 року в м. Київ.

12.08/1943, [м. Ніжин]

[Штадткомісаріат]. Підрозділ пропаганди, м. Ніжин – КУАБМ (через ГКК).

Із пропагандистською метою (на підтвердження того, що німці є носіями та захисниками культури) прохання повернути до Ніжинської гімназії, заснованої князем Безбородьком, книги та картини, вивезені більшовиками у 1934 р. до м. Києва. Ідеться про:

1) книжкове зібрання Гоголіани – твори Гоголя російською іноземними мовами, література про Гоголя і бібліотека гімназії часів Гоголя. Зазначається, що книжкове зібрання (декілька сотень книг)

знаходиться у Бібліотеці АН у Києві та інспектується д-ром Бенцінгом. Повернення такої кількості книг для великої бібліотеки особливого значення не має, а для м. Ніжина – це неординарна подія;

2) картинну галерею князя Безбородька – знаходиться у музеї західноєвропейського мистецтва (прибл. 400 картин);

3) приблизно 10 тис. томів (переважно історичного змісту) – знаходяться у бібліотеці Київського університету.

Підпис нерозбірливо (лейтенант і керівник підрозділу).

ЦДАВО України, ф. 3206. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 228. Ориг., нім.» [55].

Приміщення бібліотеки, яке розташовувалося в центрі міста, приваблювало окупантів. У лютому 1943 року розпорядженням комендатури було запропоновано очистити ліву половину будівлі бібліотеки для облаштування в ній угорського шпиталю. 25 робітників виносили книги з інститутської книгозбірні у приміщення міської бібліотеки, яка знаходилася поруч. Було також віддано наказ знайти місце для шаф з правої половини приміщення, а стелажі просто розбирались. За щасливим збігом обставин, завдяки наполегливості З. Константинової під шпиталь було виділено інше приміщення. Але перед відходом із міста німці замінували бібліотеку, заклавши 12 металевих ящиків вибухівки. Н. Наркевич і З. Константинова перебили електричний кабель, чим і запобігли вибуху, а коли німці покинули місто, викликали саперів. Винесений книжковий фонд (підручники, деякі томи енциклопедії, програми, журнали, брошури), наглухо забиті в книгозбірні міської бібліотеки, були знищені. 14 вересня 1943 року, тікаючи з міста, окупанти спалили міську бібліотеку [56]. У полум'ї зникли тисячі безцінних книг, які назавжди втратила ніжинська громада.

Два роки гітлерівської влади призвели до великих втрат матеріальних ресурсів, які позначилися на подальшому розвитку бібліотеки. Загалом за роки окупації тільки в Чернігівській області було втрачено понад 4 млн. примірників книг на суму 3 555 000 руб. [57]. У бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя втрачено 90 423 примірники на суму 82 250 рублів, із яких лише художньої літератури 25 000 примірників. Про це свідчить «Акт про завдання шкоди німецько-фашистськими загарбниками і їхніми співучасниками» від 18 грудня 1943 року, складений комісією Ніжинського педагогічного інституту у складі заступника директора з навчальної та наукової частини І. Пенського, головного бухгалтера Г. Борисенка, представника м-ка В. Тищенка, зав. бібліотекою М. Наркевич і представниками Інституту: В. Руденком, К. Клименком, О. Тоцькою за

участю експертів інженера-будівельника А. Гордона. У пограбуванні та руйнуванні бібліотеки брали участь німецька військова частина № 32, мадярська частина № 31 та командири цих частин: комендант фон-Чікі, комендант Бертлаш, Білоянки і генерал Миколаш [58]. 1941 року було викрадено близько 1 500 примірників художньої літератури, давні монети та два рукописи з музею М. Гоголя [59]. Зникли книжки, які були на руках у студентів та викладачів перед евакуацією. Але завдяки подвигу бібліотекарок Г. Наркевич та З. Константинової фонд фундаментальної бібліотеки зберігся майже повністю.

15 вересня 1943 р. Ніжин був звільнений від окупантів, а 15 листопада відновився навчальний процес. Ніжинський педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя був одним із перших вишів України, який почав роботу на звільненій від окупантів території. Перші повоєнні роки стали тяжким випробуванням для студентів, викладачів та персоналу вишів України. Наслідки війни, голод та розруха були характерною ознакою того часу. Працівників бібліотеки чекала напружена праця з відбудови своєї установи. 20 вересня 1943 р. бібліотека Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя відновила свою роботу. Завідувачкою бібліотеки була призначена Н. Наркевич.

Відновлення розграбованого окупантами фонду стало для бібліотек у перші повоєнні роки першочерговим завданням. Колектив бібліотеки складався з 7 осіб: завідувачки бібліотеки, бібліографа, завідувачки читальної зали та чотирьох бібліотекарів (двох старших та двох бібліотекарів) [60]. У неймовірній тисняві та холодному приміщенні вони самотужки здійснили ремонт, влаштували читальну залу для містян на 200–250 місць у Гоголівському корпусі, відібрали для неї 3 000 примірників [61], організовували виставки-монтажі на вікнах фасаду будинку книгозбірні, обслуговували студентів, учителів міста та військові частини, оскільки міська бібліотека і всі книги в ній були спалені німцями. Було виділено окремий фонд дитячої літератури й організовано її видачу дітям. Проводився відбір літератури для кабінетів інституту. Одночасно з цим організовано чотири пересувні бібліотеки художньої літератури для обслуговування шпиталю та військових частин, розташованих у Ніжині [62].

Висновки. У статті встановлено, що дворічний період нацистської окупації завдав бібліотеці значних втрат: було знищено частину фондів, пошкоджено або розграбовано майно, порушено звичні адміністративні та освітні процеси. Попри складні умови, бібліотека залишалася важливим структурним підрозділом інституту, продовжуючи

забезпечувати мінімальні інформаційні потреби викладачів і студентів. Нові архівні матеріали дозволили деталізувати масштаби руйнувань та з'ясувати характер взаємодії бібліотеки з окупаційною владою. Дослідження підкреслює необхідність подальшого глибокого вивчення історії бібліотек України в період Другої світової війни як складової відтворення національної культурної пам'яті.

Література

1. Наркевич Н. Г. Бібліотека Ніжинського педінституту в минулому і тепер. *Наукові записки / Ніжинський держ. пед. ін-т ім. М. В. Гоголя*; відп. ред. Д. І. Кузнецов. Ніжин, 1949. Т. 2. С. 36–40.
2. Васильківський Г. Подвиг. *Під прапором Леніна*. 1981. 7 березня. С. 4; 11 березня. С. 4; 13 березня. С. 4; 14 березня. С. 4; 18 березня. С. 4.
3. Євтушенко В. Ризикуючи життям, жінки врятували безцінну бібліотеку. *Гарт*. 2003. 19 вересня. С. 2–3.
4. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ імені Гоголя; Аспект-Поліграф, 2025. 420 с.
5. Феофілова Л. В. Библиотеки Черниговщины в годы Великой Отечественной войны: страницы истории. *Бібліотечна Чернігівщина: наук.-метод. зб.* / Чернігів. ОУНБ ім. В. Г. Короленка; упоряд., ред. Ю. М. Самойленко, відп. за вип. Л. В. Феофілова. Чернігів, 2007. Вип. І. С. 47–56.
6. Чернігівщина в роки нацистської окупації: документи і матеріали / НАН України, Ін-т історії України НАН України [та ін.]; [упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко]. Чернігів: Лозовий В. М., 2013. 492 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009557> (дата звернення: 06.03.2025).
7. Ніжин 1941–1943. Окупація. Частина 1. 1941. URL: https://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-okupaciya-chastina-1-1941-rik.html (дата звернення: 06.03.2025).
8. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / редкол. О. С. Онищенко та ін. Київ, 2004. 814 с.
9. Дудченко Г., Кондрашов В. «Життя за німців». У архівних документах. Вихідна документація відділу освіти Ніжинської міської управи в 1941–1943 роках. *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2007. Вип. 4 (7). С. 65–90.
10. Наркевич Н. Г. Бібліотека Ніжинського педінституту ... С. 38.
11. ВДАЧОН (Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині). Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 50. Арк. 20.
12. Архів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Ф. 427. Оп. 2 а. Спр. 555 Арк. 3.
13. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 98.
14. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 50. Арк. 23.
15. Дудченко В. С. Ніжинський педагогічний інститут у 1930–40-х рр. Спогади. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2011. Вип. 63. С. 271–284.
16. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп.3. Спр. 20. Арк. 40.

17. Архів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Ф. 427. Оп. 2 а. Спр. 555 Арк. 3 зв.
18. Архів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Спр. 577. Особова справа Н. Г. Наркевич. Арк. 3.
19. Васильківський Г. Подвиг. *Під прапором Леніна*. 1981. 7 березня. С. 4.
20. Архів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Спр. 577. Особова справа Н. Г. Наркевич.
21. Ніжин 1941–1943. Окупація. Частина 1. 1941 рік. URL: https://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-okupaciya-chastina-1-1941-rik.html
22. Кулик В. В. Ніжин у період окупації фашистами (1941–1943 рр.) *Література та культура Полісся. Ніжин*, 2007. Вип. 35. 2007. С. 288–292.
23. Ніжин 1941–1943. Окупація. Частина 1. 1941 рік. URL: https://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-okupaciya-chastina-1-1941-rik.html
24. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / редкол. О. С. Онищенко та ін. Київ, 2004. 814 с.
25. Васильківський Г. Подвиг. *Під прапором Леніна*. 1981. 11 березня. С. 4.
26. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 50. Арк. 21.
27. Архів Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. – Спр. 533. Особова справа З. К. Константинової.
28. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації ... С. 699.
29. Там само. С. 701.
30. Малалетова Н., Дубровіна Л. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Бібліотечний вісник*. 2001. № 3. С. 2–18.
31. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. С пр. 4. Арк. 53.
32. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. С пр. 4. Арк. 53.
33. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. С пр. 4. Арк. 53 зв.
34. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. С пр. 4. Арк. 54 зв.
35. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. С пр. 4. Арк. 54 зв.
36. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. С пр. 4. Арк. 54 зв.
37. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. С пр. 15. Арк. 43 зв.
38. ВДАЧОН. Ф. Н-4360. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4 зв.
39. ВДАЧОН. Ф. Н-4360. Оп. 1. С пр. 4. Арк. 7 зв.
40. ВДАЧОН. Ф. Н-4360. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 14 зв.
41. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19 зв.
42. ВДАЧОН. Ф. Н-4367. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43 зв.
43. Васильківський Г. Довічна наша вдячність. *Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя*. Ніжин, 2010. № 1. С. 33–37.
44. ВДАЧОН. Ф. Н-4362. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 307.
45. ВДАЧОН. Ф. Н-4362. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 310.
46. ВДАЧОН. Ф. Н-4362. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 312.
47. ВДАЧОН. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 685 зв.

48. ВДАЧОН. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 686–686 зв.
49. ВДАЧОН. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 684 зв.
50. ВДАЧОН. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 687.
51. ВДАЧОН. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 854.
52. ВДАЧОН. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 856.
53. ВДАЧОН. Ф. Р-4362. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 857.
54. Бібліотеку та читальню відкрито. *Ніжинські вісті*. 1942. 1 серпня. С. 1.
55. Бібліотеки Києва в період нацистської ... С. 541–542.
56. Наркевич Н. Г. Бібліотека Ніжинського педінституту ... С. 39.
57. Феофилова Л. В. Библиотеки Черниговщины в годы... С. 55.
58. ВДАЧОН. Ф. 6121. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 7.
59. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 2.
60. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 50. Арк. 4.
61. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 3.
62. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 2.

References

1. Narkevych, N. H. (1949). *Biblioteka Nizhynskoho pedinstytutu v mynulomu i teper* [The Library of Nizhyn Pedagogical Institute in the Past and Now]. *Naukovi zapysky. Nizhynskiy derzh. ped. in-t im. M. V. Hoholia – Scientific Papers. Nizhyn M. V. Gogol State Pedagogical Institute*. D. I. Kuznetsov (Ed.). Nizhyn, Vol. 2, P. 36–40. [in Ukrainian].
2. Vasylykivskiy, H. (1981). *Podvyh* [The Feat]. *Pid praporom Lenina – Under the Banner of Lenin*, March 7, 11, 13, 14, 18. [in Ukrainian].
3. Yevtushenko, V. (2003). *Ryzykuiuchy zhyttiam, zhinky vriatuvaly beztsinnu biblioteku* [Women Risked Their Lives to Save Priceless Library]. *Hart – The Hardening*, September 19, P. 2–3. [in Ukrainian].
4. Samoilenko, H. V. & Samoilenko, O. H. (2025). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: Pages of History]. Nizhyn: NDU imeni Hoholia; Aspekt-Polihraf Publ. [in Ukrainian].
5. Feofilova, L. V. (2007). *Biblioteki Chernihivshchyny v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: storinky istorii* [Libraries of Chernihiv Region During the Great Patriotic War: Pages of History] *Bibliotekna Chernihivshchyna: nauk.-metod. zb. – Libraries of Chernihiv Region. Scientific and Methodical Collection*. Chernihiv. Iss. 1, P. 47–56. [in Ukrainian].
6. Kovalenko, O. B., Podkur, R. Yu., Lysenko, O. V. (Eds.). (2013). *Chernivshchyna v roky natsystskoi okupatsii: dokumenty i materialy* [Chernihiv Region During the Nazi Occupation: Documents and Materials]. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/item/0009557> Last accessed 06/03/2025. [in Ukrainian].
7. *Nizhyn 1941–1943. Okupatsiia. Chastyna 1. 1941* [Nizhyn 1941–1943. Occupation. Part 1. 1941]. Retrieved from https://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-okupaciya-chastina-1-1941-rik.html (Last accessed : 06.03.2025). [in Ukrainian].
8. Onyshchenko, O. S., etc. (Eds.). (2004). *Biblioteki Kyieva v period natsystskoi okupatsii (1941–1943)* [Libraries in Kyiv During the Nazi Occupation (1941-1943)]. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Dudchenko, H. & Kondrashov, V. (2007). "Zhyttia za nimtsiv". *U arkhivnykh dokumentakh. Vykhidna dokumentatsiia viddilu osvity Nizhynskoi miskoi upravly v 1941–1943 rokakh*. ["Life Under the Rule of Germans". Archival Documents. Source Documents of the Education Department of Nizhyn City Administration in 1941-1943]. *Nizhynska starovyna*, No.4 (7), pp. 65–90. [in Ukrainian].

10. Narkevych, N. H. (1949). *Biblioteka Nizhynskoho pedinstytutu v mynulomu i teper* [The Library of Nizhyn Pedagogical Institute in the Past and Now]. *Naukovi zapysky. Nizhynskiy derzh. ped. in-t im. M. V. Hoholia – Scientific Papers of Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute*. Nizhyn, No.2, pp. 36–40. [in Ukrainian].

11. *Viddil Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni* [The Department of State Archive of Chernihiv Region in Nizhyn, further - DSACRM]. F. R-6121. Op. 3. Case 50, Sheet 20. [in Ukrainian].

12. *Arkhiv Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M. V. Hoholia* [The Archive of Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute]. F. 427. Op. 2a. Case 555, Sheet 3. [in Ukrainian].

13. DSACRN. F. R-6121. Op. 1. Case 662, Sheet 98. [in Ukrainian].

14. DSACRN. F. R-6121. Op. 3. Case 50, Sheet 23. [in Ukrainian].

15. Dudchenko, V. S. (2011). *Nizhynskiy pedahohichnyi instytut u 1930–40-kh rr. Spohady*. [Memoirs of Nizhyn Pedagogical Institute in the 1930s and 1940s.] *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissia*, No.63, pp. 271–284. [in Ukrainian].

16. DSACRN. F. R-6121. Op. 3. Case 20, Sheet 40. [in Ukrainian].

17. *Arkhiv Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M. V. Hoholia* [The Archive of Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute]. F. 427. Op. 2a. Case 555, Sheet 3 zv. [in Ukrainian].

18. *Arkhiv Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M. V. Hoholia* [The Archive of Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute]. Case 577. Osobova sprava N. H. Narkevych, Sheet 3. [in Ukrainian].

19. Vasylykivskiy, H. (1981). *Podvyh* [The Feat]. *Pid praporom Lenina – Under the Banner of Lenin*, March 7. P. 4. [in Ukrainian].

20. *Arkhiv Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M. V. Hoholia* [The Archive of Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute]. Case 577. Osobova sprava N. H. Narkevych. [in Ukrainian].

21. *Nizhyn 1941–1943. Okupatsiia. Chastyina 1. 1941* [Nizhyn 1941–1943. Occupation. Part 1. 1941]. Retrieved from https://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-okupaciya-chastina-1-1941-rik.html (Last accessed : 06.03.2025).

22. Kulyk, V. V. (2007). *Nizhyn u period okupatsii fashystamy (1941–1943 rr.)*. [Nizhyn During Nazi Occupation (1941-1943)] *Literatura ta kultura Polissia – Literature and Culture of Polissia*. No. 35, pp. 288–292. [in Ukrainian].

23. *Nizhyn 1941–1943. Okupatsiia. Chastyina 1. 1941* [Nizhyn 1941–1943. Occupation. Part 1. 1941]. Retrieved from https://www.ucrainarma.org/ww_ii_and_after/nizhin-1941-1943-okupaciya-chastina-1-1941-rik.html (Last accessed : 06.03.2025).

24. Onyshchenko, O. S., etc. (Eds.). (2004). *Biblioteki Kyieva v period natsystsoi okupatsii (1941–1943)* [Libraries in Kyiv During the Nazi Occupation (1941-1943)]. Kyiv. [in Ukrainian].

25. Vasylykivskiy, H. (1981). *Podvyh [The Feat]. Pid praporom Lenina – Under the Banner of Lenin*. March 11. P. 4. [in Ukrainian].

26. DSACRN. F. R-6121. Op. 3. Case 50, Sheet 21.

27. *Arkhiv Nizhynskoho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu im. M. V. Hoholia* [The Archive of Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute]. Case 533. *Osobova sprava Z. K. Konstantynovoi*.

28. Onyshchenko, O. S., etc. (Eds.). (2004). *Biblioteki Kyieva v period natsystsoi okupatsii (1941–1943)* [Libraries in Kyiv During the Nazi Occupation (1941-1943)]. P. 699. Kyiv. [in Ukrainian].

29. Onyshchenko, O. S., etc. (Eds.). (2004). *Biblioteki Kyieva v period natsystsoi okupatsii (1941–1943)* [Libraries in Kyiv During the Nazi Occupation (1941-1943)]. P. 701. Kyiv. [in Ukrainian].

30. Malalietova, N., & Dubrovina, L. (2001). *Biblioteki Kyieva v period natsystsoi okupatsii (1941–1943 rr.)* [Libraries of Kyiv During Nazi Occupation (1941-1943)]. *Biblioteknyi visnyk – Library Herald* No. (3). pp. 2–18. [in Ukrainian].

31. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 4, Sheet 53. [in Ukrainian].

32. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 4, Sheet 53. [in Ukrainian].

33. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 4, Sheet 53 zv. [in Ukrainian].

34. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 4, Sheet 54 zv. [in Ukrainian].

35. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 4, Sheet 54 zv. [in Ukrainian].

36. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 4, Sheet 54 zv. [in Ukrainian].

37. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 15, Sheet 43 zv. [in Ukrainian].

38. DSACRN. F. N-4360. Op. 1. Case 4, Sheet 4 zv. [in Ukrainian].

39. DSACRN. F. N-4360. Op. 1. Case 4, Sheet 7 zv. [in Ukrainian].

40. DSACRN. F. N-4360. Op. 1. Case 4, Sheet 14 zv. [in Ukrainian].

41. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 1, Sheet 19 zv. [in Ukrainian].

42. DSACRN. F. N-4367. Op. 1. Case 1, Sheet 43 zv. [in Ukrainian].

43. Vasylykivskiy, H. (2010). *Dovichna nasha vdiachnist* [Our Eternal Gratitude] *Informatsiino-naukovyi visnyk biblioteki NDU imeni Mykoly Hoholia – Informational Scientific Herald of Nizhyn Mykola Gogol State University Library*, No. 1, pp. 33–37. [in Ukrainian].

44. DSACRN. F. N-4362. Op. 2. Case 1, Sheet 307. [in Ukrainian].

45. DSACRN. F. N-4362. Op. 2. Case 1, Sheet 310. [in Ukrainian].

46. DSACRN. F. N-4362. Op. 2. Case 1, Sheet 312. [in Ukrainian].

47. DSACRN. F. R-4362. Op. 2. Case 25, Sheet 685 zv. [in Ukrainian].

48. DSACRN. F. R-4362. Op. 2. Case 25, Sheet 686–686 zv. [in Ukrainian].

49. DSACRN. F. R-4362. Op. 2. Case 25, Sheet 684 zv. [in Ukrainian].

50. DSACRN. F. R-4362. Op. 2. Case 25, Sheet 687. [in Ukrainian].

51. DSACRN. F. R-4362. Op. 2. Case 25, Sheet 854. [in Ukrainian].

52. DSACRN. F. R-4362. Op. 2. Case 25, Sheet 856. [in Ukrainian].

53. DSACRN. F. R-4362. Op. 2. Case 25, Sheet 857. [in Ukrainian].

54. *Biblioteku ta chytalniu vidkryto* [The Library and Reading Room Are Opened]. (1942). *Nizhynski visti – Nizhyn News*, August 1. [in Ukrainian].
55. Onyshchenko, O. S., etc. (Eds.). (2004). *Biblioteky Kyieva v period natsyystskoi okupatsii (1941–1943)* [Libraries in Kyiv During the Nazi Occupation (1941–1943)]. P. 541–542. Kyiv. [in Ukrainian].
56. Narkevych, N. H. (1949). *Biblioteka Nizhynskoho pedinstytutu v mynulomu i teper* [The Library of Nizhyn Pedagogical Institute in the Past and Now]. *Naukovi zapysky. Nizhynskiy derzh. ped. in-t im. M. V. Hoholia – Scientific Papers. Nizhyn M. V. Gogol State Pedagogical Institute*. D. I. Kuznetsov (Ed.). Nizhyn, Vol. 2, P. 39. [in Ukrainian].
57. Feofilova, L. V. (2007). *Biblioteky Chernivshchyny v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny: storinky istorii* [Libraries of Chernihiv Region During the Great Patriotic War: Pages of History] *Bibliotekna Chernivshchyna: nauk.-metod. zb. – Libraries of Chernihiv Region. Scientific and Methodical Collection*. Chernihiv. Iss. 1, pp. 47–56. [in Ukrainian].
58. DSACRN. F. 6121. Op. 3. Case 6, Sheet 7. [in Ukrainian].
59. DSACRN. F. R-6121. Op. 3. Case 8, Sheet 2. [in Ukrainian].
60. DSACRN. F. R-6121. Op. 3. Case 50, Sheet 4. [in Ukrainian].
61. DSACRN. F. R-6121. Op. 3. Case 23, Sheet 3. [in Ukrainian].
62. DSACRN. F. R-6121. Op. 3. Case 1, Sheet 2.

Osipova H. S.

Deputy Director of Academician Lavrovskiy Library
of Nizhyn Mykola Gogol State University

Galochkas@bigmir.net

orcid.org/0000-0002-1387-0481

The Library of Nizhyn M. V. Gogol State Pedagogical Institute in the Years of Nazi Occupation (1941–1943)

On the bases of archive materials, the paper reveals the peculiarities of the functioning of the book repository at Nizhyn M. V. Gogol State Pedagogical Institute (currently the Academician Lavrovskiy library at Nizhyn Mykola Gogol State University) in the years of Nazi occupation (1941–1943). The period of the two-year staying under the power of Hitler caused significant material losses and serious moral damages that made a negative impact on the further development of the library. The role of the library as an important subdivision of the pedagogical institute is studied. The author introduces earlier unknown information and archive materials.

Key words: Nizhyn, pedagogical institute, war, Nazis occupation, library.